

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Έφορος Αρχαιοτήτων

Α. ΤΟΥΡΤΑ

Δρ. Αρχαιολογίας

ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ
ΣΤΗ **Β**ΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΠΟΝ

ΑΠΟ ΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΩΣ ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΝΑΟ

Η Αγία Σοφία και ο ναός του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

237

Νότια από τη βασιλική της Αχειροποιήτου και τη σημερινή Εγνατία οδό που διασχίζει την πόλη πάνω στη χάραξη της αρχαίας κύριας οδικής αρτηρίας, της βυζαντινής Λεωφόρου, βρίσκεται ο **ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ** που υπήρξε τουλάχιστον από τον 8ο αι. έως τη μετατροπή της σε τζαμί το 1523/24, η «Μεγάλη εκκλησία» της Θεσσαλονίκης, δηλαδή ο μητροπολιτικός ναός της πόλης.

Ο ναός είναι αφιερωμένος, όπως και η ομώνυμη λαμπρότερη εκκλησία της Ορθοδοξίας, η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, στη Σοφία και το Λόγο του Θεού. Έχει κτιστεί πάνω σε μία μεγάλη πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με διαστάσεις 122 x 53 μ. Η κόγχη του Ιερού Βήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έχει εξωτερικές αντηρίδες και διατηρείται έως σήμερα στα υπόγεια μιας οικοδομής στα ανατολικά του σημερινού ναού. Η μεγάλη αυτή βασιλική, πιθανόν του 5ου αι., θεωρείται ως η πρώτη επισκοπική εκκλησία της

Θεσσαλονίκης. Στο συγκρότημα της επισκοπικής αυτής εκκλησίας αποδίδεται τελευταία και ερμηνεύεται ως παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο, το θεωρούμενο ως ρωμαϊκό νυμφαίο στη νότια πλευρά της σημερινής Αγίας Σοφίας, στο χώρο που είναι σήμερα γνωστός ως Αγίασμα του Ιωάννου Προδρόμου. Αποτελείται από μια τετράκοχη αίθουσα με εξέδρες και περιλαμβάνει δεξαμενή (κολυμβήθρα) στον τύπο του σταυρού της Μάλτας. Βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία με τη βασιλική του 5ου αι. μέσα από ένα διάδρομο με ψηφιδωτό δάπεδο. Τμήματα κοσμικού κτιρίου που αποκαλύφθηκαν σε οικόπεδα στη βόρεια πλευρά του ναού, στις οδούς Κεραμοπούλου και Πρασάκκη, ανήκουν πιθανόν στο Επισκοπείο. Η παλαιοχριστιανική βασιλική είχε επίσης ανοικοδομηθεί πάνω σ' ένα προγενέστερο εκτεταμένο ρωμαϊκό

237. *Αγίασμα Ιωάννου του Προδρόμου.
Το νυμφαίο.*

οικοδομικό συγκρότημα που περιλάμβανε θέρμες και έχει ανασκαφεί γύρω από το ναό, ιδιαίτερα στη νότια πλευρά του και σε οικόπεδα της οδού Μακένζυ Κινγκ.

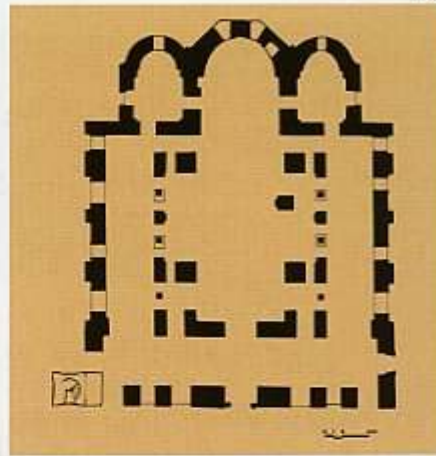
Μετά την καταστροφή της βασιλικής, πιθανόν από τους γνωστούς ιστορικά σεισμούς του 620-630, κτί-

238. Η περιοχή του ναού της Αγίας Σοφίας.

239. Αγία Σοφία. Κάτοψη.

240. Ο ναός της Αγίας Σοφίας από ΝΑ.

239

240

στηκε ο σημερινός μεγάλος ναός που αναφέρεται σε γραπτή ιστορική πηγή από το τέλος του 8ου αι. Κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (1204-1224) ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης μετατράπηκε προσωρινά σε καθεδρικό ναό των καθολικών. Μετά το 1224 επανήλθε στην ορθόδοξη Εκκλησία και παρέμεινε η μητρόπολη της πόλης ως το 1523/1524, οπότε μετρατράπηκε σε τζαμί. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης η Αγία Σοφία αποδόθηκε πάλι στη χριστιανική λατρεία. Προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο του ναού έχει αποκαλυφθεί επίμηκες μονόχωρο παρεκκλήσιο με ημικυκλι-

κή αψίδα, της οποίας η τοιχοποιία στο κάτω μέρος της περιλαμβάνει προγενέστερη φάση. Το παρεκκλήσιο χρονολογείται πριν από το 14ο αι. και ταυτίστηκε παλαιότερα με το «μάκρωνα» (μακρά στοά) που αναφέρεται στις πηγές από το 16ο αι. Ένα ακόμη μεταγενέστερο παρεκκλήσιο με ημιεξαγωνική αψίδα είχε διαμορφωθεί έξω από το βορειοδυτι-

241. *Αγία Σοφία. Αποψη του βόρειου κλίτους.*

242. *Αγία Σοφία. Αποψη του κεντρικού κλίτους.*

243. *Αγία Σοφία. Αποψη του Ι. Βήματος.*

241

242

κό πρότυπο. Στη δυτική πλευρά της αυλής, που αντιστοιχεί περίπου με το αίθριο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, υπήρχε παλαιολόγειο πρότυπο, με τριπλή τοξοστοιχία στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά του. Το πρότυπο κατεδαφίστηκε στις επισκευές του 1908-1910, οπότε μερικά από τα γλυπτά του χρησιμοποιήθηκαν στη δυτική θύρα του ναού.

Εξωτερικά, ο ναός είναι σήμερα ένα βαρύ κυβικό οικοδόμημα με ενδιαφέρουσα ωστόσο τοιχοποιία από άσπρη πελεκητή πέτρα που εναλλάσσεται με ζώνες πλίνθων. Η δυτική όψη είναι σήμερα αδιάρθρωτη, από τις αλληπάλληλες επεμβάσεις. Πιστεύεται ότι αρχικά υπήρχε διώροφος εξωνάρθηκας με κλιμακοστάσια, που ενσωματώθηκαν στο ναό του 7ου αι. από την παλαιοχριστιανική βασιλική. Στη βορειοδυτική γωνία υψώνεται ένας πυργίσκος που περιλαμβάνει κλιμακοστάσιο ανόδου στα υπερώα. Ο πύργος είναι ασφαλώς τουρκική προσθήκη και πρέπει ίσως να ταυτιστεί με τον αρχικό μιναρέ που κτίστηκε όταν ο χριστιανικός ναός μετατράπηκε σε τζαμί από τον Ιμπραήμ πασά.

Στο εσωτερικό του ναού, από το νάρθηκα που στεγάζεται με χαμηλούς θόλους και επικοινωνεί ελεύθερα με τα κλίτη, περνάμε στον κυρίως ναό που αποτελείται από έναν κεντρικό σταυρικό πυρήνα του οποίου το κέντρο καλύπτει ο μεγάλος τρούλος. Ο κεντρικός τετράγωνος πυρήνας ορίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς και χωρίζεται από τα πλάγια κλίτη με ενδιάμεση κιονοστοιχία, όπου οι κίονες

εναλλάσσονται με μικρότερους πεσσούς. Τις κεραίες του σταυρού καλύπτουν τέσσερις ημικυλινδρικές καμάρες που με τη μεσολάβηση των σφαιρικών τριγώνων στηρίζουν το θόλο. Το τύμπανο του τρούλου είναι τετράγωνο εξωτερικά και έχει τρία παράθυρα σε κάθε όψη του. Πάνω από το μεγάλο τύμπανο, ένα χαμηλότερο κυλινδρικό τύμπανο στηρίζει τη μολύβδινη επικάλυψη του θόλου. Στην εσωτερική πλευρά του τυμπάνου, τη βάση του περιτρέχει ένας εξώστης.

Στην ανατολική πλευρά του ναού προστίθεται το τριμερές Ιερό Βήμα με ημιεξαγωνική εξωτερικά την κεντρική αψίδα και με ημικυκλικές τις πλάγιες. Το βόρειο και νότιο κλίτος, που στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες, επικοινωνούν με τα παραβήματα μέσα από δύο ανοίγματα, τοποθετημένα έκκεντρα σε σχέση με τον κατά μήκος άξονα των στοών.

Στον όροφο, επαναλαμβάνεται η διάταξη του περιστώου γύρω από τον κεντρικό πυρήνα και σχηματίζονται υπερώα. Στην αρχική μορφή, υπερώα υπήρχαν μόνο στο βόρειο και νότιο σκέλος και έφθαναν ως τη δυτική όψη του ναού αφήνοντας ορατούς εξωτερικά τους χαμηλούς θόλους στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα. Σε μεταγενέστερες διαδοχικές επεμβάσεις, υψώθηκαν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος των υπερώων και απέκτησαν σειρά παραθύρων, ανυψώθηκε ο δυτικός τοίχος και ανοίχθηκαν παράθυρα, τα υπερώα επεκτάθηκαν και περιέλαβαν και τον κεντρικό χώρο της δυτικής πλευράς πάνω από το νάρθη-

κα. Σε ανασκαφικές τομές στο βόρειο και δυτικό υπερώο, κάτω από τα μεταγενέστερα δάπεδα βρέθηκε μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών αγγείων τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί για την ανύψωση του δαπέδου, ώστε να μην επιβαρυνθούν με μεγάλο βάρος οι καμάρες και οι χαμηλοί θόλοι του ισογείου. Στις τέσσερις γωνίες του πυρήνα, ανάμεσα στους πεσσούς, δημιουργήθηκαν στα υπερώα καμαροσκεπάστα διαμερίσματα με μικρά δωμάτια σε δεύτερο όροφο, τα οποία έβλεπαν αρχικά κατευθείαν στον εξωτερικό χώρο. Σήμερα το δυτικό υπερώο χωρίζεται από τα πλάγια με δύο εγκάρσιους μεταγενέστερους τοίχους και το επίπεδό του είναι υψηλότερο. Η ποικίλη διάρθρωση της ανωδομής έχει καλυφθεί κάτω από μια ενιαία μονόριχτη στέγη που έδωσε στο οικοδόμημα τη σημερινή βαριά

εξωτερική όψη. Το εύρημα αριθμού μολυβδόβουλλων στις ανασκαφές των υπερώων και ιδιαίτερα στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα του δυτικού υπερώου, επιβεβαιώνει ίσως την άποψη ότι εκεί ήταν οι χώροι διοίκησης και γραμματείας της μητρόπολης.

Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού σώζονται μόνο οι κίονες και τα κιονόκρανα της βόρειας κιονοστοιχίας του ισογείου. Τα αντίστοιχα κιονόκρανα της νότιας κιονοστοιχίας αντικαταστάθηκαν με γύψινα αντίγραφα, όπως και τα κιονόκρανα των υπερώων, μετά την καταστροφή τους στην πυρκαγιά του 1890. Τα δύο από τα τρία κιονόκρανα της βόρειας κιονοστοιχίας

244. *Αγία Σοφία.*

Κιονόκρανο με ανεμιάζοντα φύλλα.

245. *Αγία Σοφία. Τεκτονικό κιονόκρανο.*

244

245

νοστοιχίας ανήκουν στον τύπο των κιονοκράνων με «ανεμιζόμενα φύλλα». Τον κάλαθο του κιονοκράνου καλύπτουν δύο σειρές φύλλων άκανθας που κάμπτονται σαν να λυγίζουν από τον άνεμο. Τα κιονόκρανα αυτά χρονολογούνται στο τέλος του 5ου αι. Το τρίτο κιονόκρανο είναι «τεκτονικό». Τον κάλαθο καλύπτουν ελισσόμενοι βλαστοί και ημίφυλλα που περικλείουν στεφάνι δάφνης, υποβα-

σταζόμενο από ένα κισσόφυλλο. Το διακοσμητικό αυτό θέμα και η τεχνοτροπική αντίληψη και απόδοση παρουσιάζουν ομοιότητα με τα γλυπτά του Αγίου Πολυεύκτου της Κωνσταντινούπολης που χρονολογούνται με ακρίβεια στα 524-527. Τα κιονόκρανα της βόρειας κιονοστοιχίας έχουν χρησιμοποιηθεί στο ναό της Αγίας Σοφίας σε δεύτερη χρήση και είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από την

246

παλαιοχριστιανική βασιλική που προ-
ϋπήρχε στην ίδια θέση, όπως και ο
άμβωνας του ναού, από ατράκιο λίθο,
που βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολο-
γικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως.
Τα κιονόκρανα των μέσων του 7ου αι.
που τοποθετήθηκαν στη δυτική είσο-
δο του ναού μετά την πυρκαγιά του
1890, προέρχονται από το υστεροβυ-
ζαντινό πρότυπο όπου είχαν ήδη χρη-
σιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση.

246. *Αγία Σοφία. Η ψηφιδωτή σύνθεση
της Ανάληψης στον τρούλο.*

247. *Αγία Σοφία. Η Παναγία από την Ανάληψη.*

248. *Αγία Σοφία. Ο Χριστός από την Ανάληψη.*

249. *Αγία Σοφία. Η Ανάληψη.*

247

248

Τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας που
αποτελούν εντυπωσιακά δείγματα
της βυζαντινής τέχνης του ψηφιδω-
τού και δίνουν μια ιδιαίτερη μεγαλο-
πρέπεια στο βυζαντινό ναό, προέρ-
χονται από τρεις περιόδους.

Τα ψηφιδωτά της πρώτης περιόδου
σώζονται στην ημικυλινδρική καμά-
ρα που στεγάζει το χώρο του Ιερού
Βήματος, μπροστά από την κόγχη.
Οι πλάγιες επιφάνειες της καμάρας,
πάνω από τη γένεσή της, καλύπτο-
νται από ορθογώνια διάχωρα όπου
εναλλάσσονται ασημένιοι διάλιθοι
σταυροί και μεγάλα διακοσμητικά

φύλλα. Στην κορυφή της καμάρας
προβάλλεται μέσα σε πολύχρωμη
κυκλική δόξα ένας μεγάλος χρυσός
σταυρός που εκπέμπει δέσμες φωτει-
νών ακτίνων. Στη γένεση της καμά-
ρας και στις δύο πλευρές, πάνω σε
χρυσό βάθος, αναπτύσσονται οι κτη-
τορικές επιγραφές σε σταυρόσχημα
μονογράμματα και σε συνεχή επι-
γραφή. Η ανάγνωση των μονογραμ-
μάτων είναι: *Κύριε βοήθει Κωνσταντί-
νον δεσπότην* (βόρεια πλευρά, μη σω-
ζόμενο) και *Κύριε βοήθει Ειρήνης δε-
σποίνης* (νότια πλευρά). Η επιγραφή
αναφέρει : *Χριστέ βοήθει Θεοφίλου*

(βόρεια πλευρά) και *ταπεινοῦ ἐπισκόπου* (νότια πλευρά).

Τα ιστορικά πρόσωπα που αναφέρονται είναι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Στ' και η μητέρα του αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία, που συμβασιλευσαν στα έτη 780-788. Στην ίδια ανεικονική διακόσμηση, αν και η Ειρήνη και ο επίσκοπος Θεόφιλος ήταν εικονολάτρες, ανήκει και ένας μεγάλος σταυρός στην κόγχη, ίχνη του οποίου διακρίνονται και σήμερα στο χρυσό βάθος, πάνω από το φωτοστέφανο και δίπλα στους ώμους της ένθρονης Πλατυτέρας που είναι

μα προβληματική στη χρονολόγησή της ψηφιδωτή παράσταση. Το κάτω τμήμα της παράστασης είναι παλαιότερο (9ος αι.), ενώ το πάνω μέρος έχει συμπληρωθεί, ασφαλώς ύστερα από φθορά, στον 11ο ή 12ο αι. (τρίτη περίοδος). Στη δεύτερη περίοδο, του 9ου αι., ανήκει και η παράσταση της Ανάληψης στον τρούλο του ναού. Πρόκειται για μια μνημειακή σύνθεση, όπου μέσα σ' ένα υπερβατικό βραχώδες τοπίο ελαιώνα, κινούνται οι εκφραστικές μορφές των αποστόλων που παρακολουθούν, εκφράζοντας έντονα συναισθήματα δέους,

θαυμασμού και κατάπληξης, την Ανάληψη του Χριστού μέσα σε κυκλική δόξα, στην κορυφή του τρούλου. Σε αντίθεση με τις γήινες, συστρεφόμενες μορφές των αποστόλων που θυμίζουν αρχαία πλαστικά πρότυπα, η ακίνητη υπερβατική μορφή της Θεοτόκου και οι ωραίες και γεμάτες πνευματικότητα ανάλαφρες μορφές των αγγέλων αποτελούν το σύνδεσμο ανάμεσα στη Γη και στον Ουρανό, όπου συντελείται η τελευταία πράξη της Θείας Ενοάρκωσης. Τη βάση της παράστασης περιτρέχει διακοσμητική ταινία που περιλαμ-

βάνει δύο μεγαλογράμματες επιγραφές. Στις επιγραφές αυτές αναφέρεται ως κτήτορας ο αρχιεπίσκοπος Παύλος, ο οποίος ταυτίζεται με τον ομώνυμο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (885) που συνδεόταν με τον οικουμενικό πατριάρχη Φώτιο. Υπάρχουν προτάσεις χρονολόγησης της επιγραφής αυτής και σε εποχή παλαιότερη του ψηφιδωτού.

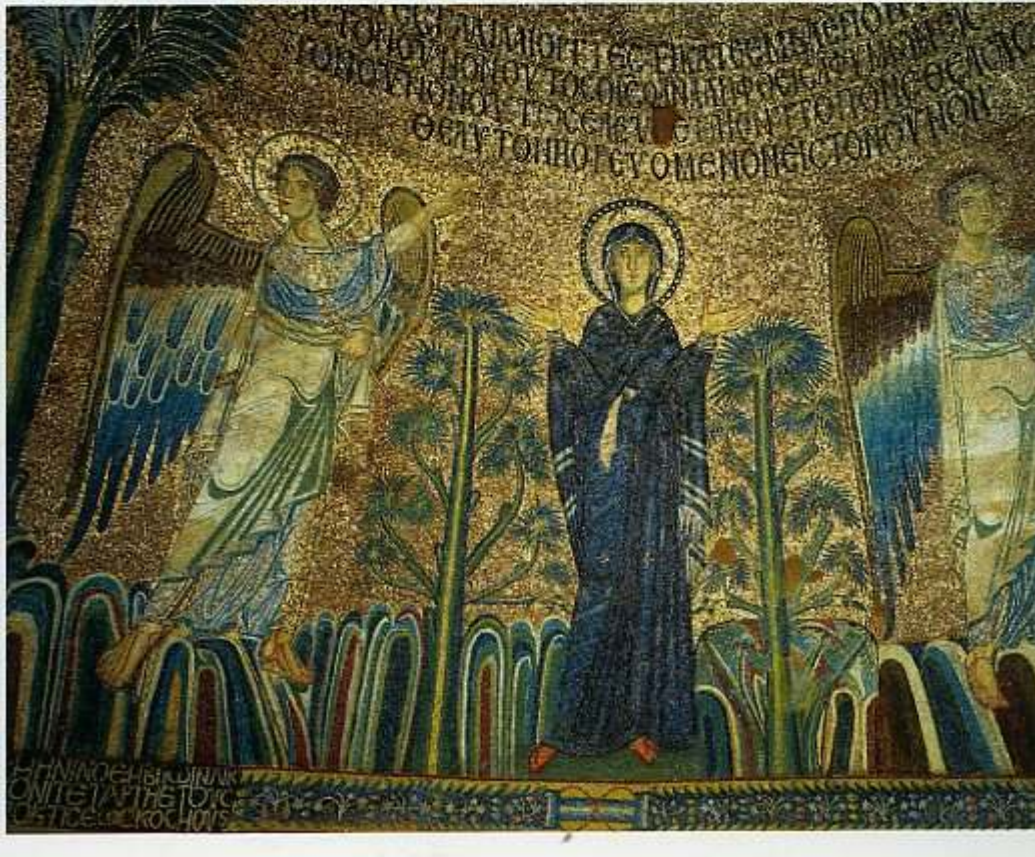
250. Αγία Σοφία.

Ο Χριστός σε δόξα από την Ανάληψη.

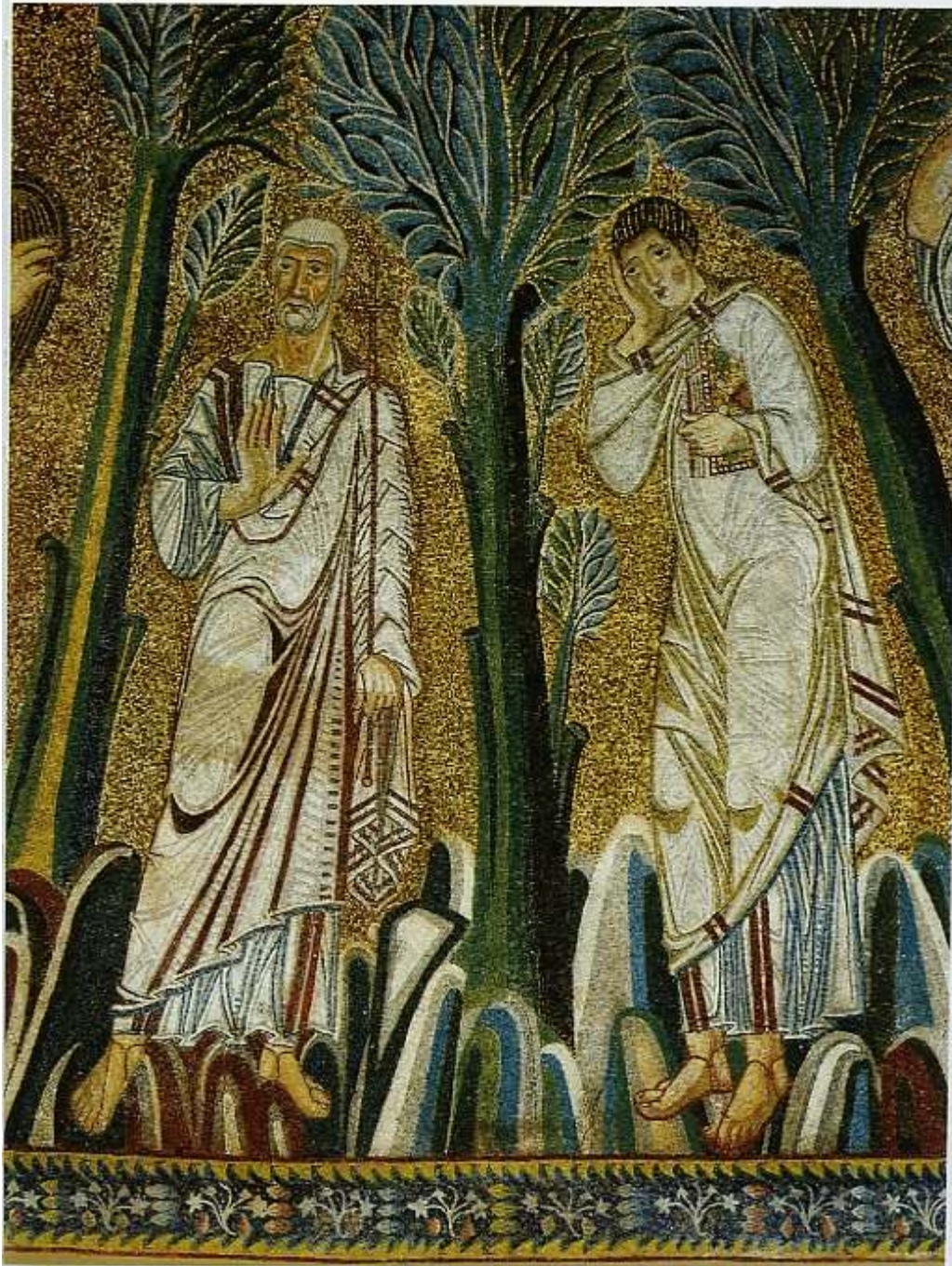
251. Αγία Σοφία. Η Παναγία και οι άγγελοι

από την Ανάληψη.

251

Από τις τοιχογραφίες του 11ου αι. στο νάρθηκα της Αγίας Σοφίας σώζονται σήμερα λίγες μορφές αγίων μοναχών στις καμάρες των μεγάλων ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου. Είναι χαρακτηριστικά έργα της αυστηρά ιερατικής τεχνοτροπίας της εποχής. Ανάμεσα στις μορφές διακρίνονται τοπικοί άγιοι της Θεσσαλονίκης, όπως η αγία Θεοδώρα.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος που μιμείται ορθομαρμάρωση οφείλεται στις επισκευές του ναού, στις αρχές του αιώνα.

Είναι γνωστό, από ιστορικές πηγές, ότι στην Αγία Σοφία είχαν ταφεί σημαντικές εκκλησιαστικές μορφές της πόλης. Σε πρόσφατες ανασκαφικές

έρευνες αποκαλύφθηκαν ταφές στο νότιο κλίτος και στο θεμέλιο του νοτιοανατολικού πεσσού κάτω από το δάπεδο του διαβατικού, καθώς και τμήματα ενός υπέργειου τάφου με τοξωτό κιβώριο και τοιχογραφίες.

252. Αγία Σοφία. Οι απόστολοι Παύλος και Ανδρέας από την Ανάληψη.

253. Αγία Σοφία. Οι απόστολοι Πέτρος και Ιωάννης από την Ανάληψη.

254, 255. Αγία Σοφία. Απόστολοι από την Ανάληψη.

256. Αγία Σοφία. Η Πλατιτέρα στην κόγχη του Ι. Βήματος.

254

255

